

EL-ĞAZÂLÎ Mİ EL-ĞAZZÂLÎ Mİ? ŞAM'DAKİ EYYÛBÎ VE MEMLÛK TARİHÇİLERİ ARASINDAKİ CANLI BİR TARTIŞMA ÜZERİNE

Yazar: Frank GRIFFEL*
Çev.: Tuna TUNAGÖZ**

505/1111 yılında, Horasan'ın Tûs şehrine bağlı, doğduğu yer Taberân'da vefat eden büyük Müslüman kelâmcı ve fakih Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Ğazâlî'nin aidiyetini veya soyadını ifade eden *nisbesinin* nasıl yazılacağı ve okunacağı, günümüzde İslâm araştırmaları yapan akademisyenler arasındaki tartışma konularındandır. İran'da, geçmişte ve günümüzde, yaygın biçimde *Ğazzâlî* diye bilinirken; Arap dünyası, onun ismini *şeddeyle*, yani iki z ile ve *şeddesiz* okuyanlar olmak üzere hemen hemen ikiye ayrılmıştır.

Batıda, şu an, onun ismini tek z ile yazmaya yönelik belirgin bir eğilim bulunmaktadır. Bazı batılı akademisyenler el-Ğazâlî diye yazarken; bu araştırma sahasında yirminci yüzyılın ikinci yarısında yayımlanmış iki büyük başvuru kaynağı olan *Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci baskısı ve *Encyclopaedia Iranica*¹ tek z ile yazmayı tercih etmiştir. Konu, geçmişte daha fazla karmaşıktı. Carl Brockelmann, 1898 tarihli *Geschichte der arabischen Litteratur* isimli eserinde, ilk önce el-Ğazâlî diye yazmış ve bu seçimini klasik Arapça literatürden aktardığı kanıtlarla savunmuştu.² Fakat bu eserin 1937 yılında

* Frank Griffel, "Al-Ghazâlî or Al-Ghazzâlî? On a lively debate among Ayyûbid and Mamlûk historians in Damascus", *Islamic Thought in the Middle Ages: Studies in Text, Transmission and Translation, in Honour of Hans Daiber*, ed. Anna Akasoy, Wim Raven (Leiden & Boston: Brill, 2008), pp. 101–12.

** Dr. Tuna TUNAGÖZ, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. E-posta: ttunagoz@cu.edu.tr. Çeviride orijinal metne sadık kalmaya elimizden geldiğince özen gösterdik. Fakat karşılaştırma yapılan birkaç yerde, metnin anlaşılabilirliğini artırmak için, zamir yerine isme yer vermek durumunda kaldık. Yazarın Arapça kaynaktan çeviri yaptığı bir yerde, orijinal metne daha uygun olduğunu düşündüğümüz kendi çevirimize dipnotta yer verdik. Tarafımızdan yapılan birkaç eklemede ise, yazarın çokça kullandığı köşeli parantezlerle karışmaması için, küme parantezini "{" tercih ettik.

¹ Krş. G. Böwering ve ark., 'Ğazâlî', *Elr*, x, ss. 358–77.

² C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (= GAL), 2 cilt. (Weimar, 1898–1902), i, s. 419. Brockelmann, İbnu's-Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *Kitâbu'l-ensâb* isimli eserinde *el-Ğazâlî* tercihinde bulunduğu şeklindeki İbn Hâlikân (ö. 681/1282) iddiasını aktarır. Brockelmann, İbnu's-Sem'ânî'nin Arap soyadları (*ensâb*) üzerine en büyük uzman olduğunu yazar. Ancak, Brockelmann, İbn Hâlikân'ın diğer yazım biçimini dışlamayan dengeleyici sonucunu dikkate almaz. Krş. *Vefeyâtu'l-â'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zemân*, nşr. İ. Abbâs, 8 cilt. (Beyrut, 1968–77), i,

yayımlanan ek ciltlerinde ve 1943 tarihli ikinci baskısında Brockelmann, ismi çift z ile yazar.³

Bu görüş değişikliğine, daha önce aktarılan kanıtlarla çelişen bir kanıt neden oldu. Her iki kanıt da klasik Arapça literatürden ve bazı şiirlerin vezninin *Ğazzâlî* diye okumaya zorladığı Fars şiirinden alınmıştı. Bu konudaki karışıklığın boyutları şu şekilde gösterilebilir: 1908–1936 yılları arasında yayımlanan *Encyclopaedia of Islâm*'ın ilk baskısı bu âlimin ismini tek z ile yazarken; 1953 yılında yayımlanan ve öncekinden seçilmiş makalelerden ibaret olan *Shorter Encyclopaedia of Islam*, daha önce yayımlanmış aynı metinde editoryal değişiklik yapar ve ismi iki z ile yazar.⁴

Tek z ile yazmaya yönelik sonraki eğilim, William M. Watt'ın 1960'ların başında ileri sürdüğü bir argümanın sonucu olarak ortaya çıkmış gözüküyor: Klasik Arap kaynakları her iki yazıma da eşit derecede hak verdiği göre, daha karmaşık bir açıklamaya sahip olan –yani daha zorlama gözükene– '*difficilior lectio potius*'⁵ ilkesine kıyasla' kabul edilmelidir. Watt, el-Ğazâlî'nin isminin iki türlü yazılışına dair sebeplerin bilinmesine rağmen, onlardan doğru olanın bilgisinin tarihin derinliklerinde yattığını ve muhtemelen bizim ona ulaşamayacağımızı düşünmekteydi. Ancak, Watt açısından, iki açıklamadan birisi, yani iki z ile yazmaya yönelten açıklama o kadar açıktır ki, bu, ikinci ihtimalin niçin öncelikli olmadığı sorusunu ortadan kaldırır. Tek z ile okumayı –ki bu, Watt'a göre, alternatifinden çok daha müphem olanıdır– savunan Müslüman âlimlerin daima bulunmuş olması, bizi, tek z ile yazımın daha işin başında doğru olduğunun kabulüne zorlar. Bu iddianın kısa biçimi Watt'ın, *Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci baskısındaki el-Ğazâlî maddesinde yer almış ve yaygınlaşmıştır.⁶

Yedinci/on üçüncü ve sekizinci/on dördüncü yüzyıllarda, Eyyûbî ve Memlûk Şam'ındaki bir grup Müslüman tarihçi el-Ğazâlî'nin adının yazımı hakkında tartışmış ve –Watt'ın Latin metin tenkidinden uyarlanan yöntemine

s. 98. es-Sem'ânî'nin *Kitâbu'l-ensâb*'ı Brockelmann'ın elinde değildi. Eser ilk kez 1912 yılında yayımlanınca, aktarılmış yorumun yetersiz kalması, Brockelmann'ın fikrini değiştirmesinin pek çok sebebinden birisi oldu.

³ C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, 2 cilt. (Leiden, ²1943–49), i, s. 535 ve *Supplement*, 3 cilt. (Leiden, 1937–42), i, s. 744.

⁴ Krş. D.B. Macdonald, 'al-Ghazâlî,' *Encyclopaedia of Islâm*, 4 cilt. (Leiden, 1908–36), ii, ss. 146–9. Krş. a. mlf., 'al-Ghazzâlî' maddesi, H.A.R. Gibb and J.H. Kramers (ed.), *Shorter Encyclopaedia of Islam* (Leiden, 1953), ss. 111–14. The *Shorter Encyclopaedia of Islam* bunun ipuçlarını daha eski German *Handwörterbuch des Islam*, ed. A.J. Wensinck and J.H. Kramers (Leiden, 1941), ss. 140–44'den alır. İsim burada da çift z ile yazılmıştır. Aynı makale, *Enzyklopaedie des Islâm*'ın tam baskısında, 4 cilt. (Leiden, 1908–36), ii, ss. 154–7, ismi tek z ile anmaktadır. *JRAS*'taki (1902) bir makalede, ss. 18–22, Duncan B. Macdonald her bir seçeneğin kanıtlarını tartışır ve çekimser kalır.

⁵ 'Daha zor okunan tercih edilmelidir,' W.M. Watt, *Muslim Intellectual. A Study of al-Ghazâlî* (Edinburgh, 1963), ss. 181–3.

⁶ W.M. Watt, 'al-Ghazâlî,' *Encyclopaedia of Islam*, 11 cilt. (Leiden, ²1954–2002), ii, s. 1038b.

katılmadıkları için– farklı bir sonuca ulaşmıştı. Onlar ismin her iki biçiminin lehindeki ve aleyhindeki kanıtları bir araya getirip değerlendirdiler. Tartışmalarında, el-Ğazâlî'nin ailesinin geçmişine dair birkaç ilginç bilgi de sundular.

Yün Eğircisi Ğazâleliye Karşı

Wilhelm Ahlwardt, 1889'da, Mısırlı Şâfiî fıkıh okulu tarihçisi eş-Şerkâvî'ye (ö. 1227/1812) ait bir el-Ğazâlî biyografisinden, kısa bir pasaj yayımladı. Yazar burada el-Ğazâlî'nin soyadını (*nisbe*) tartışır:

Onun babası yün eğirir ve onu kendi dükkânında satardı. Bu, yün eğirmeye (*el-ğazl*) nispetle, iki z ile 'el-Ğazzâlî' denmesini gerektirecektir. '*el-kaşşârî*' ve '*el-ħabbâzî*' vb. [sonu] *î* ile biten kelimeleri, '*el-kaşşâr*' (*çamaşır temizleyici*) ve '*el-ħabbâz*' (*furuncu*) vb. anlamında kullanmak Hârizm ve Cürcân halkının âdetidir. Böylece, insanlar yün eğirmeye atıfta bulunmuş, '*el-ğazzâlî*' demiş ve yün eğireni (*el-ğazzâl*) kastetmiş olacaktır. Yaħyâ en-Nevevî, *Deķâ'ıķu'r-ravķa*⁷ isimli eserinde, [z'nin] iki kez söylenmesinin meşhur olduğunu ve bunun daha önceden İbnu'l-Eşîr tarafından da zikredildiğini ifade eder.

Bizzat el-Ğazâlî'den, kendisinin şöyle dediği haberi bize ulaşmıştır: Ben Tûs'un köylerinden birisi olan, şeddesiz Ğazâle'ye mensubum.⁸

el-Ğazâlî isminin çift z ile mi yoksa sadece tek z ile mi yazılması gerektiği sorusu, babasının ya da daha önceki bir akrabasının yün eğircisi olup olmamasıyla bağlantılıdır. eş-Şerkâvî tarafından, bu açıklamanın ilk otoritesi olduğu belirtilen Iraklı tarihçi İbnu'l-Eşîr (ö. 630/1233), verdiği hükümde oldukça kararsızdı. Ortak soyadları (*ensâb*) üzerine yazdığı eserinde el-Ğazzâlî {nisbesi} hakkında şöyle der:

⁷ en-Nevevî'nin '*Bahçe'nin Hassas Konuları* isimli eseri, görünüşe göre, onun fıkıh el kitabı olan *Ravdatu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muftîn*'e ek çalışmasıdır. *Deķâ'ıķu'r-ravķa* günümüze ulaşmış değildir. en-Nevevî'nin bir benzer çalışması *Deķâ'ıķu'l-minħâc* (Beyrut, 1996) elimizdedir ve *Minħâcu't-tâlibîn* isimli eserinin hassas konularını şerh etmektedir. Ancak, bu, eş-Şerkâvî'nin atıfta bulunduğu kitap değildir. Krş. Aynı alıntı, en-Nevevî, *Deķâ'ıķu'r-ravķa*, el-Murtadâ ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-mutteķîn bi-şerħi esrâri İhyâ'ı 'ulûmi'd-dîn* içinde, 10 cilt. (Kahire, 1311 [1894]), i, s. 18, I. 12–14.

⁸ W. Ahlwardt, *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin. Verzeichnis der arabischen Handschriften*, 10 cilt. (Berlin, 1887–99), ii, s. 306. Metin, eş-Şerkâvî, *et-Tuħfetu'l-beħıyye fı tabakâti's-Şâfi'ıyye*, yzm. Berlin, Orientabteilung der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Landberg 115, vr. 122b'den alınmıştır. Bu eser hala neşredilmiş değildir. Eser ve yazarı için bkz. GAL ii, s. 479f, S ii, s. 729; Ahlwardt, *Verzeichnis*, ix, s. 449 (no. 10041). Yale Üniversitesi'ndeki bir diğer yazmada, Beinecke Memorial Kütüphanesi, Landberg 459, vr. 54b; el-Ğazzâlî'nin babasının mesleğinden bahseden bu pasajın sadece ilk cümlesi yer almakta, gerisi bulunmamaktadır.

Bunun, Hârizm ve Cürcân halkının kullanımı doğrultusunda, yün eğirmeye (*el-ğazzâl*) atıf olduğuna inanıyorum (...). Bu ismi taşıyanların en meşhuru Ebû Hâmid el-Ğazzâlî idi. Sadece bir z ile ve Tûs'un köylerinden birisi olan Ğazâle'ye atıfla söyleyen insanlar da işittim. Bu meşhur bir tartışmadır.⁹

İbnu'l-Eşîr'in bu satırları yazmasından birkaç yıl sonra, yedinci/on üçüncü yüzyılın Şamlı birkaç fıkıh âlimi bu tartışmayı yeniden başlattılar. Onların tartışması İbnu's-Şalâh eş-Şehrazûrî (ö. 643/1245) ve öğrencisi Yahyâ en-Nevevî (ö. 676/1277) gibi Eyyûbî fıkıh yorumcularının el-Ğazâlî'nin eserlerine olan ilgileri nedeniyle ortaya çıktı. Her iki âlim de, ya İbnu's-Şalâh gibi, onun *el-Vasît fi'l-mezhebi's-Şâfi'i'si*¹⁰ üzerine doğrudan ya da en-Nevevî'nin *Ravdatu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muftîn*'i¹¹ gibi fevkalade şerhler şeklinde dolaylı biçimde, el-Ğazâlî'nin kitapları üzerine hacimli şerhler yazdılar. en-Nevevî'nin eseri, Şâfi'î fıkıhının çok popüler bir el kitabı oldu ve Kazvinli 'Abdulkerîm er-Râfi'î'nin (ö. 623/1226), bizzat el-Ğazâlî'nin *el-Vecîz fi'l-fıkıh*'ına dair bir şerh olan *Fethu'l-'azîz fi şerhi'l-Vecîz*¹² isimli eserini temel aldı. el-Ğazâlî'nin Şâfi'î geleneğin özel hükümlerine (*furû'*) yönelik üç eseri; oldukça hacimli olan *el-Basît fi'l-furû'*, orta-ölçekli seçme *el-Vasît* ve küçük-ölçekli seçme *el-Vecîz*, muhtemelen sonraki Şâfi'îler tarafından bu kadar çalışılmamış olsalar da; bu şerhler, özellikle de en-Nevevî'ninki, el-Ğazâlî'nin görüşlerinin Şâfi'î fıkıh okulunun fetvaları üzerinde kalıcı bir etkiye sahip olmasını teminat altına almıştır.

Memlûk Şam'ında, en-Nevevî'den sonraki iki kuşağı kayda geçirmiş olan seçkin tarihçi ez-Zehebî (ö. 748/1348), seçkin Müslüman âlimlerin hayatlarına ilişkin kitabında, el-Ğazâlî'nin ismi hakkında yapılan tartışmaların sonuçlarını takdim eder. O okuyucularına hem en-Nevevî'nin hem de İbnu's-Şalâh'ın bu sorunla yakından ilgilendikleri bilgisini verir.¹³ el-Ğazâlî'nin isminin her iki yazımının da lehinde kanıtlar vardır. el-Ğazâlî'nin babasının yün eğiricisi olduğu bilgisi, eseri tam olarak elimize ulaşmayan Bağdatlı

⁹ İbnu'l-Eşîr, *al-Lubâb fi tehzîbi'l-ensâb*, nşr. H. el-Ğudsî, 3 cilt. (Kahire, 1357–69 [1938–50]), ii, s. 170.

¹⁰ *Şerhu muşkilî'l-Vasît*; el-Ğazzâlî, *el-Vasît fi'l-mezheb ve bi-hâmişih: et-Tenkîh fi şerhi'l-Vasît li-Muhyiddîn b. Şeraf en-Nevevî, Şerhu muşkilî'l-Vasît li-Ebî 'Amr 'Uşmân eş-Salâh, Şerhu muşkilî'l-Vasît li-Muvaffakiddîn Hamze b. Yûsuf el-Hamevî. Ta'likatun müceze 'alâ'l-Vasît li-İbrâhîm b. 'Abdillâh b. Ebî'd-Dem*, nşr. A.M. İbrâhîm, 4 cilt. (Kahire, 1997) içerisinde mevcuttur.

¹¹ en-Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muftîn*, nşr. 'A. 'U. al-Bârâdî (Beyrut, 1995).

¹² er-Râfi'î, *Fethu'l-'azîz fi şerhi'l-Vecîz*, yzm. Yale University, Beinecke Memorial Kütüphanesi, Landberg 639. Krş. *GAL* i, s. 393 ve 424, no. 50, S i, s. 753.

¹³ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, nşr. Ş. el-Arna'ût, 25 cilt. (Beyrut, 1981–88), xix, s. 343, I. 13. el-Ğazâlî'nin *tercümesi* (a.g.e., xix, ss. 322–46), ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 'U. 'A. Tedmurî (Beyrut, 1407–/1987–), c. Hicrî 501–520, ss. 115–29'daki tercümeden çok az farklıdır.

tarihçi İbnu'n-Neccâr'ın (ö. 643/1245) otoritesine dayanarak verilir.¹⁴ ez-Zehebî, 'Abdulğâfir el-Fârisî'nin (ö. 529/1134), yine elimizde tam bir nüshası bulunmayan, Nişaburlu âlimlerin hayat hikayeleri hakkındaki bir kitabından bir pasaj aktarır. 'Abdulğâfir, 'Tûsluların kullanımında *ğazzâlî*, 'attârî, *habbâzî* gibi kelimeler; yün eğiriciliği, koku satıcılığı, fırıncılık meslekleri mensuplarına atıfla kullanılmaktadır.' derken alıntılanmaktadır.¹⁵ 'Abdulğâfir el-Fârisî, el-Ğazâlî'nin hayatı üzerine meşhur bir otoriteydi. O, bu büyük âlim ile bizzat görüşen en eski biyograftı. Ancak o el-Ğazâlî'nin ismi ile ilgili özel bir yorum yapmadı. ez-Zehebî'nin alıntısı ise genel bir tasvir olarak gözükmekte ve el-Ğazâlî'nin ismini açıklama bağlamında yapılmamaktadır.¹⁶

ez-Zehebî, aynı zamanda ikinci yazım, tek z ile olan için güçlü bir kanıt sunar. O, en-Nevevî'ye ait bir metni gördüğünü iddia eder. Metinde en-Nevevî, beş ravili bir zincirin tanıklığına dayanarak; el-Ğazâlî'nin bir öğrencisinin, yani Musullu Tâcu'l-İslâm İbn Hâmîs'in,¹⁷ el-Ğazâlî'yi şöyle derken işittiğini bildirir:

İnsanlar bana el-Ğazzâlî diyorlar; fakat ben el-Ğazzâlî değilim.

Aksine, ben Ğazâle ismi ile anılan bir köye nispetle el-Ğazâlî'yim.¹⁸

el-Ğazâlî'nin hayatı üzerine bir diğer önemli otorite, büyük âlimin pek çok öğrencisi ile beraber ders işlemiş ve onlardan onun hayatı hakkında bilgi almış olan Horasanlı tarihçi es-Sem'ânî'dir (ö. 562/1166).¹⁹ es-Sem'ânî, 'Hârizm ve Cürcân'da, yani Horasan sınırındaki kuzey bölgesinde yaşayan insanların, *ğazzâl* 'yün eğiricisi' kelimesinde olduğu gibi, Arapça meslek isimlerine bir *î* eklediği bilgisinin kaynağı olarak sık sık alıntılanmıştır. Ancak, es-Sem'ânî'nin el-Ğazâlî'nin hayatına ilişkin yorumları kayıptır ve sadece alıntılarının yeniden inşa edilmesi ile oluşturulabilir. Böyle bir alıntı, el-Murtađâ

¹⁴ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, xix, s. 335, I. 9–10. İbnu'n-Neccâr'ın *Zeyl 'alâ târihi Bağdâd* isimli eseri kayıptır. Bu kitabın seçmesi ed-Dimyâti, *el-Mustefâd min Zeyl 'alâ târihi Bağdâd*, nşr. K. Ebû Ferah (Haydarabad, 1399/1979), s. 37, bu husustan bahsetmemektedir.

¹⁵ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, xix, s. 343, I. 8–9 (*Târîhu'l-İslâm*, s. 126, I. 6–7). 'Abdulğâfir el-Fârisî'nin *es-Siyâk li-târîhi Nisâbü'r*unun iki bölümünden sadece birisi korunmuştur. Bu bölüm, R. Frye, *The Histories of Nishapur* (London, 1965), metin 2 içinde tipkibasım olarak neşredilmiştir. Tüm kitabın bir seçmesi ise eş-Şarîfinî, *el-Muntehab mine's-Siyâk li-târîhi Nisâbü'r*, nşr. M.K. el-Mahmûdî (Kum, 1362 [1983]) içinde mevcuttur.

¹⁶ 'Abdulğâfir el-Fârisî'nin el-Ğazâlî'nin hayatı üzerine tercümesi es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ*, nşr. M. M. et-Şanaî ve 'A. M. el-Hilv, 10 cilt. (Cairo, 1964–76), vi, s. 204, I. 6–s. 214, I. 3'de ve İbn 'Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-mufterî fi-mâ ensebe {nusibe ilâ} el-İmâm Ebî'l-Hasen el-Eş'arî* (Şam, 1347/1928), s. 291, I. 15–s. 296, I. 17'de geniş biçimde alıntılanmıştır. Bu alıntılarının tam tercüme olmayabileceği açıktır.

¹⁷ el-Huseyn b. Naşr b. Hâmîs el-Cuhenî; es-Subkî, *Tabakât*, vii, s. 81; GAL S i, s. 776.

¹⁸ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, xix, s. 343, I. 17.

¹⁹ es-Sem'ânî'nin eserleri için bkz. Rudolf Sellheim, *El'*deki makale ve GAL i, s. 329, S i, s. 564. Onun Horasan âlimleri arasındaki yeri için ise bkz. H. Halm, *Die Ausbreitung der şâfi'itisc Rechtsschule von den Anfängen bis zum 8./14. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1974), ss. 84–6.

ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791), el-Ğazâlî'nin *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn* isimli eseri üzerine on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Kahire'de yazdığı şerhte ortaya çıkar. el-Murtađâ ez-Zebîdî, Ğazâle köyü ile ilgili olarak es-Sem'ânî'nin, bir eserinde şöyle yazdığını söyler:

Ben Tûs halkına bu köy hakkında soru sordum; onlar bu konuda hiçbir şey bilmiyorlardı.²⁰

Ancak, bu yerle bağlantılı yeni bir veri, Memlûkler döneminde, el-Ğazâlî'nin soyundan gelen birisinden elde edildi. Mısır'da doğan fakat Suriye'de yaşayan sözlük yazarı el-Feyyûmî (ö. 770/1368'den sonra), 710/1310–11 yılında, Bağdat'ta; kendi soyunu güvenilir bir biçimde el-Ğazâlî'nin kızlarından birisine ulaştıran ve kendisine şu bilgiyi veren birisiyle tanıştığını söyler:

İnsanlar atamızın ismini çift z ile telaffuz ederek hata yapıyorlar. İsim sadece tek z ile ve Tus'ûn bir köyü olan Ğazâle ile bağlantılı.²¹

Bütün bunların bize anlattığı şey, tarihçilerin el-Ğazâlî'nin soyuyla ilgilenmeye başladıkları zamanın, kesin bir bilgi edinmek için epey geç olduğudur. el-Ğazâlî'nin adına ilişkin yapılan iki zıt açıklama da, meseleyi çözecek yeterli kesinliğe sahip değildir. İkinci açıklama, bir öğrencinin tekil tanıklığına, *haber-i vâhide* dayalı olarak yapılmıştır. Ğazâle köyünü açıkça tespit etmek imkânsızdı. Bu, en yetkin el-Ğazâlî biyografı 'Abdulğâfir el-Fârisî'nin desteğine sahip olduğu görülen, el-Ğazâlî'nin babasının mesleği üzerinden yapılan eşit düzeyde makul açıklamaya baskın gelemiyordu. Bu tartışmada saf tutanların hocası ve arkadaşı olan deneyimli tarihçi eş-Şafedî (ö. 766/1363), meselede karar vermenin mümkün olmadığı itiraf etti ve iki yazımdan hangisinin doğru olduğunu en iyi Allah'ın bildiğini söyledi.²² Yaklaşık bir yüzyıl önce, İbn Hâllikân da (ö. 681/1282) aynı kanaate ulaşmıştı.²³

'Daha Önceki' el-Ğazâlî

Yine de, ez-Zehebî ve eş-Şafedî'nin tartıştıklarından çok daha fazla tarihî kanıt mevcuttur. Bu kanıtlar, onların öğrencisi Tâcuddîn es-Subkî'nin (ö. 771/1370) eserinde görülmektedir. el-Ğazâlî'nin adı –ve dolayısıyla onun ailesinin geçmişi– ile ilgili bir diğer tartışma sahası; büyük kelâmcıdan önceki nesilde bu isimle anılan önemli bir âlimin olup olmadığı konusudur.

²⁰ el-Murtađâ ez-Zebîdî, *İthâf*, i, s. 18, l. 16.

²¹ el-Feyyûmî, *Misbâhu'l-munir fi ğaribi's-Şerhi'l-kebûr*, nşr. 'A. eş-Şennevî (Kahire, 1977), s. 477 (ğ-z-l başlığı altında). Bu eser er-Râfiî'nin, el-Ğazâlî'nin *el-Vecîz*'ine yazdığı şerhteki zor kelimeler için bir sözlüktür.

²² eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. H. Ritter ve ark. (İstanbul, 1931–), i, s. 277, l. 15.

²³ İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-â yân*, i, s. 98, l. 16.

Beşinci/on birinci yüzyılın ortalarında en etkili Şâfiî âlimi olan Bağdatlı Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde ders verdiği okulunun önemli mensupları listesinde 'el-Ğazâlî' adına yer vermektedir.²⁴ eş-Şîrâzî bunu, bizim el-Ğazâlî'mizin henüz doğmadığı veya eğitiminin henüz ilk yıllarında olduğu bir zamanda yazmıştır. Bu liste, sadece, yazıldığı dönemde vefat etmiş olan âlimleri içermekte ve örneğin o dönemde Nişabur'un en meşhur Şâfiî hocası olan Ebû'l-Me'âlî el-Cuveynî'den (ö. 478/1085) söz etmemektedir.²⁵ Aksine, listedeki 'el-Ğazâlî' ismi; Ebû'l-Me'âlî el-Cuveynî'nin babası, Ebû Muhammed el-Cuveynî'nin²⁶ (ö. 438/1047) isminden önce gelmektedir. Bu durum, bu büyük el-Ğazâlî'nin, büyük el-Cuveynî'nin dönemine yakın bir zamanda, hatta daha önce yaşadığını ifade eder.

'Büyük' el-Ğazâlî, ikinci kez, Nişaburlu tarihçi 'Abdulğâfir el-Fârisî tarafından zikredilmiştir. O, büyük 'Ebû Hâmid el-Ğazâlî'nin, küçük el-Ğazâlî'ye tasavvufu öğreten Ebû 'Alî el-Fâramezî'nin (ö. 477/1085) hocası olduğunu bildirir.²⁷ Bu bilgi, bir nesil sonra, büyük el-Ğazâlî'nin tam adını Ebû Hâmid Muhammed b. Aḥmed el-Ğazâlî olarak veren es-Sem'ânî tarafından tekrar edilmiştir.²⁸ Biz bu âlim hakkında, yedinci yüzyıla kadar; büyük el-Ğazâlî hakkında yazan ve onu Ebû Hâmid Aḥmed b. Muhammed olarak isimlendiren İbnu's-Şalâh'a dek hiçbir şey işitemiyoruz. İbnu's-Şalâh, büyük el-Ğazâlî'nin, küçük el-Ğazâlî'nin memleketi Taberân'da, 435/1043–44'te ölmüş olduğunu söyler.²⁹ İbnu's-Şalâh bu bilgiyi, nispeten az bilinen, beşinci/on birinci yüzyılın ortalarında yazan ve bu konuyla ilgili eserleri kayıp olan Horasanlı tarihçi Ebu Ḥafş el-Muṭṭavî'î'den* almaktadır.³⁰

²⁴ eş-Şîrâzî, *Ṭabaḳātu'l-fukahâ*, nşr. İ. 'Abbâs (Beyrut, 1970), s. 133; Halm, *Ausbreitung*, s. 94.

²⁵ eş-Şîrâzî, halifenin verdiği diplomatik bir görev için Nişabur'a gittiğinde, 480/1087'den önce bir tarihte Ebû'l-Me'âlî el-Cuveynî ile görüşmüştür.

²⁶ GAL i, s. 385, S i, s. 667; es-Subkî, *Ṭabaḳât*, v, ss. 73–93.

²⁷ el-Faḍl b. Muhammed el-Fâramezî için krş. eş-Şarîfîni, *el-Munteḥab mine's-Siyâk li-târîhi Nisâbü'r*, s. 629 = Frye, *The Histories of Nishapur*, metin 3, vr. 121b; es-Subkî, *Ṭabaḳât*, v, ss. 304–6; Halm, *Ausbreitung*, s. 94. Fâramez, Tûs'un köylerinden birisidir.

²⁸ es-Sem'ânî, *Kitâbu'l-ensâb*, 13 cilt. (Haydarabad, 1382–1402/1962–83), x, s. 125.

²⁹ el-İsnevî (ö. 772/1370), *Ṭabaḳātu's-Şâfi'iyye*, nşr. 'A. el-Cebûrî, 2 cilt (Bağdat, 1390–91 [1970–71]), ii, s. 246f, bu bilgiyi İbnu's-Şalâh'ın kayıp kitabı *Fevâ'idu rihletih'e* (bu eser, belki ona ait *el-Munteḥab mine'l-muzheb* ile aynıdır; 32. dipnotta bahsedilecektir) dayanarak vermektedir.

* ez-Ziriklî bu âlimi, Muṭṭavî'î'ye nispetle, Ebû Ḥafş 'Umer b. 'Alî el-Muṭṭavî'î (ö. 440/1048) olarak kaydeder. Bkz. Ḥayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 2002), c. 5, s. 55. [ç.n.]

³⁰ el-Muṭṭavî'î ile ilgili olarak 32. dipnotta bakınız. es-Subkî, *Ṭabaḳât* yazması, iv, s. 90 kenarındaki bir not, Zahiruddîn b. Funduk el-Beyhekî'nin (ö. 565/1169–70), el-Muṭṭavî'î'nin yaşça büyük el-Ğazâlî hakkında verdiği bilgiyi tekrar ettiğini ve böylece, bir başka iletim kanalının temin edildiğini söyler.

Görünüşe göre, İbnu'ş-Şalâh'ın verdiği bilgi, kendisinden sonra gelen Şamlı tarihçiler arasında bir tartışma başlattı. Büyük el-Ğazâlî gerçekten yaşadı mı, yoksa büyük kelâmcının adı Şâfi'î okulun tarihçiliği üzerine, kendisinden önce bir gölge gibi mi düştü? İbnu'ş-Şalâh, büyük el-Ğazâlî'nin, kelâmcının amcası olduğunu ileri sürer. Müslüman tarihçiliğinin en büyük otoritelerinden birisi olan ez-Zehebî, büyük el-Ğazâlî'nin varlığı lehine yeterli kanıtın olmadığı kanaatinde idi. ez-Zehebî, es-Sem'ânî'nin verdiği bilgiden habersizdi ve sahip olduğu yegane tanıklığın, yani 'Ebû Hâmid el-Ğazâlî' adının eş-Şîrâzî'nin listesinde geçmiş olmasının, bir yazmadaki istinsah hatasından kaynaklanan bir anakronizm olduğuna inandı.³¹ ez-Zehebî'ye göre, el-Ğazâlî'nin amcası meşhur bir âlim değildi. ez-Zehebî'nin öğrencisi es-Subkî, 'büyük' el-Ğazâlî'nin varlığı hakkında hocası ile yaptığı bir tartışmadan bahseder. Onların tartışmaları, Arap tarihçilerin çalışma malzemeleri için ilginç bir görüntü sunar. Nitekim es-Subkî'nin hocası ile yaşadığı diyalog, el-Murtađâ ez-Zebîdî tarafından şöyle aktarılmaktadır:

[ez-Zehebî'nin derslerinden birisinde] bu adam {büyük el-Ğazâlî} gündeme geldi ve insanların çoğu onun hakkında bilgiye sahip değillerdi. Ben, üstat Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin *Tabakât*'ında, önceki üstatlardan bahsettiği yerde onun hakkında bir şeyler okumuş olduğum için, üstat ez-Zehebî'ye onu sordum. ez-Zehebî şöyle dedi: 'Bu bir müstensihin ilavesidir. Biz, Huccetu'l-İslâm ve kardeşinden başka Ğazâlî ismini taşıyan bir başka insan bilmiyoruz. [Bu ismi taşıyan] bir başkasının olması fazlasıyla zorlamadır. Ona, 'eş-Şîrâzî'nin Huccetu'l-İslâm'ı kastetmediğine dair kesin bir kanıt (*delîl kâti'*) vardır.' dedim. 'Nedir o?' diye sordu. 'eş-Şîrâzî'nin, onların ölüm tarihlerini bilmediğini ifade etmesidir. Bu, onun Huccetu'l-İslâm'ı kastetmediğini gösteren bir kanıttır (*delîl*). Çünkü [bu âlimler eş-Şîrâzî'nin yazdığı esnada vefat etmişlerdi] ve o [Huccetu'l-İslâm], eş-Şîrâzî öldükten sonra yaşadı.' ez-Zehebî, 'bu doğrudur.' dedi.

Ben bu diyalogdan babama [tarihçi Takıyyuddîn es-Subkî] bahsettim. Fakat o, ben es-Sem'ânî'nin *Kitâbul-ensâb*'ında, zahit Ebû 'Alî el-Fâramezî hakkında yazılan ve onun büyük el-Ğazâlî'den ders aldığından bahseden [bir pasaj] bulana dek, ez-Zehebî'nin bu konudaki görüşünü kabul etme eğiliminde idi. Sonra, el-Muṭṭavî'nin kitabında,³² Ebû 'Alî el-Fâramezî'nin hocaları hakkında

³¹ es-Subkî, *Tabakât*, iv, s. 88, l. 4f.

³² *Tabakât*, iv, s. 89, l. 14-15'de, es-Subkî, bu kitabın; İbnu'ş-Şalâh'ın *el-Muntehab mine'l-muzheb* isimli kısaltmasında okuduğu, Nişaburlu Ebû Hafş 'Umer b. 'Alî b. Muḥammed el-Muṭṭavî'ye (ö. yk. 440/1048) ait, Şâfi'î âlimler tarihi olan *el-Muzheb fi zikri şuyûhi'l-mezheb* olduğunu

bir şeyler okudum ve onun Ebû 'Alî'den önce yaşamış birisi olarak tarif edilen bu Ebû Hâmid'den bahsettiğini gördüm. Orada, [bu el-Ğazâlî'nin] Aḥmed adında bir oğlu olduğu, *künyesinin* de [aynı şekilde] Ebû Hâmid olduğu söylenmekteydi. Aḥmed, ilimde babasını aşmıştı. Anladım ki, büyük el-Ğazâlî, Huccetu'l-İslâm'ın bir akrabası, babasının amcası ya da dedesinin kardeşiydi. [Son olarak], Cemâluddîn Muḥammed b. Muḥammed el-Cemâlî, bana Tûs mezarlığındaki bir mezarın meşhur olduğunu; Tûsluların onu 'büyük' el-Ğazâlî olarak andığını ve Allah'ın bu mezarın başında yapılan duaları kabul edeceğine inandıklarını anlattı.³³ *

es-Subkî, es-Sem'ânî'deki ve İbnu's-Şalâh'ın kaynağı olan el-Muṭṭavî'î'deki bu kanıtı, ez-Zehebî ile yaptığı tartışmadan sonra buldu. Sonuç itibariyle, es-Subkî hocasından farklı bir sonuca ulaştı. O, büyük el-Ğazâlî'nin gerçekten yaşadığına kanaat getirdi.

es-Subkî, bu düşüncesinin, sözlüğünün farklı bir sayfasında yer verdiği, el-Ğazâlî'nin babasının yün eğiricisi olduğu hükmüyle nasıl uzlaştırılabileceğini muallakta bırakır.³⁴ Eğer 'el-Ğazâlî' ya da 'el-Ğazzâlî' ismi,

açıklar. Her iki eser de kayıptır ve ne el-Muṭṭavî'î'nin ne de İbnu's-Şalâh'ın kısaltmasından *GAL*'da bahsedilmiştir. Bu yazar ve İbnu's-Şalâh'ın kısaltması için bkz. el-Muṭṭavî'î, "Önsöz", *Dercu'l-ğurar ve dercu'd-durar*, nşr. ed. H. el-'Atiyye (Beyrut, 1406/1986), ss. 5–8.

³³ el-Murtaḍâ ez-Zebîdî, *İthâf*, s. 18. son-s. 19, l. 9. es-Subkî, eseri *Ṭabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-kubrâ*, iv, ss. 87–90'da, bu ihtilafın tüm etken ve kanıtlarından daha ayrıntılı tartışmalar sunar. el-Murtaḍâ ez-Zebîdî'nin metni, es-Subkî'nin bu kitaba yazdığı kendi kısaltmaları olan, hiçbirisi neşredilmemiş *Ṭabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-vustâ* veya *Ṭabakâtu's-Şâfi'îyyeti's-suğrâ* dan alınmış gözükmektedir.

* Arapça metin aslına daha uygun olarak şöyle çevrilebilir: "İbnu's-Subkî şöyle der: Bir ara bu adam {büyük el-Ğazâlî} gündeme geldi; oradakilerin çoğu onun durumunu bilmiyorlardı. Ben, üstat Ebû İshâk'ın *Ṭabakât*'ında onun hakkında bir şeyler okumuş olduğum, Ebû İshâk da onu eski üstatlardan birisi olarak andığı için, üstat ez-Zehebî'ye büyük el-Ğazâlî'yi sordum. ez-Zehebî, 'Bu, bir müstensih'in yaptığı ilavedir. Biz, Huccetu'l-İslâm ve kardeşinden başka bir Ğazâlî bilmiyoruz.' dedi. Başka bir Ğazâlî olması ihtimalini tamamen reddediyordu. Ona, 'Ebû İshâk'ın Huccetu'l-İslâm'ı kastetmediğini gösteren kesin bir kanıt vardır.' dedim. ez-Zehebî, 'Nedir o?' dedi. Ona, 'Ebû İshâk'ın, el-Ğazâlî'nin ölüm tarihi bana ulaşmadı.' sözüdür. Bu onun Huccetu'l-İslâm'ı kastetmediğini gösteren, ondan bir delildir; çünkü Huccetu'l-İslâm, üstat (Ebû İshâk) öldükten sonra hayattaydı.' dedim. ez-Zehebî, 'Bu doğrudur.' dedi. Bu hususu babama {tarihçi Takıyyuddîn es-Subkî'ye} aktardım. ez-Zehebî'nin söylediklerine benzer şeyler söyledi. Akabinde, İbnu's-Sem'ânî'nin *Kitâbu'l-ensâb*'ında, zahit Ebû 'Alî el-Fâramezî'nin hayat hikâyesi ile ilgili yeri inceledim: el-Fâramezî, büyük el-Ğazâlî'den fıkıh okumuştur. Sonra, el-Muṭṭavî'î'nin kitabında, el-Fâramezî'nin hocaları ile ilgili yeri gördüm. el-Muṭṭavî'î, bu el-Ğazâlî'den bahsediyor ve onu, önce olarak nitelendiriyordu. Ayrıca, bu el-Ğazâlî'nin, Aḥmed adında, Ebû Hâmid künyesine sahip, ilimde babasını geçen bir oğlunun olduğunu söylüyordu. Sonra, bu el-Ğazâlî'nin, Huccetu'l-İslâm'ın bir akrabası; babasının amcası, dedesinin kardeşi olduğu bilgisi bana ulaştı. Cemâluddîn Muḥammed b. Muḥammed el-Cemâlî, bana, bunun Tûs mezarlığındaki mezarının meşhur olduğunu; Tûsluların onu büyük el-Ğazâlî olarak isimlendirdiklerini ve mezarı başında yapılan duanın geri çevrilmediğini anlattı." Murtaḍâ ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-muttekin bi-şerhi lhyâ'i 'ulûmi'd-dîn*, tıpkıbasım (Beyrut: Muessesetu'l-Târîhi'l-'Arabî, 1994), c. 1, ss. 18–9. (ç.n.)

³⁴ es-Subkî, *Ṭabakât*, vi, s. 193, l. 10.

önceki kuşaklardan gelen bir miras ise bu durum meşhur kelâmcının yakın ailesi ve onların mesleği hakkında herhangi bir bilgi vermez. eş-Şîrâzî, el-Muṭṭavî'î, 'Abdulġâfir el-Fârisî ve es-Sem'ânî tarafından verilen bilgi, 'büyük' el-Ġazâlî'nin nispeten tutarlı bir resmini çizer.³⁵ O, beşinci/on birinci yüzyılın ikinci çeyreğinde el-Ġazâlî'den önceki iki ya da üç kuşağa hocalık yapan ve büyük kelâmcının doğumundan yaklaşık on beş yıl önce 435/1043–44 tarihinde vefat eden, Tus'un Şâfi'î fakihî idi. Tam adına ilişkin bir tartışma olmakla birlikte, bildirilmiş her iki versiyon, onu el-Ġazâlî'nin ailesinin bir üyesi yapar. Belki de o, örneğin, el-Ġazâlî'nin dedesinin kuzeni ya da amcasıydı. Büyük olan, küçüğün iki hocasının hocası olduğundan, iki el-Ġazâlî arasında eğitim bağlantısı vardı. Her ikisi de 'büyük' el-Ġazâlî'nin öğrencileri arasında yer alan *fakih* Aḥmed er-Râzekânî ve sufi Ebû 'Alî el-Fâramezî, aynı zamanda büyük kelâmcının hocalarıydı.³⁶ Âlimlikteki şöhret ve beraberinde getirdiği yüksek sosyal saygınlık, muhtemelen el-Ġazâlî'nin ailesinin yabancıları değildi.

Kendisinden önceki diğer pek çok tarihçi gibi, on dokuzuncu yüzyılda yazan eş-Şerġavî de, el-Ġazâlî'nin mütevazı bir aile geçmişine sahip olduğunu zannetti. eş-Şerġavî, el-Ġazâlî'nin yoksul bir yün eğiricisi olan babasının mesleğinden utanç duymuş olabileceği için, kendisini Ġazâle adındaki köye nispet etmeyi seçtiğini ima etmektedir.³⁷ Babasından böylesi bir ayrışma, babası hakkındaki bilgi eksikliğini açıklayabilir. Çünkü el-Ġazâlî, kendi yaşam öyküsü olan *el-Munkız mine'd-đalâl*'de,³⁸ görünüşe göre, babası ya da babasının mesleği hakkında yazmaktan kaçınmaktadır.

el-Ġazâlî biyografilerinin çoğunda görülen bu açıklama, pek çok soruna sahiptir ve el-Ġazâlî'nin babasının mesleğine ilişkin kesin bir kanıttan yoksunluk da bu sorunların önemlilerindedir. el-Ġazâlî'nin, bir sanatkâr olan babasının mesleğinden niçin utanç duyacağı, gerçekte belirsizdir. Gayretli ve dürüst iş, el-Ġazâlî'nin eğitimsiz insanlara (*el-'avâmm*) verdiği öğütlerin en önemlilerinden birisidir. Aynı şekilde, o, eğitilmiş seçkinlerin üyesi olabilecek kişilere olanak tanıyan Selçuklu toplumunun geçişkenliğine sık sık vurgu yapar. Merak ve şüphe, eğitilmiş seçkin (*ḥavâşş*) düzeyine ulaşmada temel

³⁵ Ayrıca, el-İsnevî, *Ṭabakât*, ii, s. 246'da; Heratlı Muhammed b. Aḥmed el-'Abbâdî'nin (ö. 458/1066), *Ṭabakâtu'l-fukaha'i-Şâfi'iyye: Das Klassenbuch der Gelehrten Şâfi'iten*, ed. G. Vitestam (Leiden, 1964) isimli eserinde büyük el-Ġazâlî'den bahsettiğini iddia eder. Fakat Vitestam'ın bu esere yaptığı tenkitli neşirde el-Ġazâlî'ye rastlanmamaktadır.

³⁶ es-Subkî, *Ṭabakât*, vi, s. 91, v, s. 305, l. 6. er-Râzekânî için bkz. es-Subkî, *Ṭabakât*, v, s. 204, l. 9; eş-Şarîfînî, *el-Munteḥab mine's-Siyâk*, s. 83 = Frye, *Histories*, metin 3, vr. 20a. Ben, bu aralar, el-Ġazâlî'nin hocaları ve ailesi hakkındaki bulgulara yönelik detaylı bir çalışma yapıyorum. Bu, büyük kelâmcı üzerine, yakında yayımlanacak monografinin bir bölümü olacaktır.

³⁷ *GAL S* i, s. 744 bu etkeni batı literatürüne, 'Die Aussprache mit [einem] z sollte die Erinnerung an die wenig vornehme Herkunft verwischen (...)' diye tercüme eder.

³⁸ el-Ġazâlî, *el-Munkız mine'd-đalâl/Erreur et deliverance*, nşr. ve çev. F. Jabre (Beirut, 31969).

araçlardır. Yoksul ve eğitimsiz aile geçmişi, el-Ğazâlî'nin *el-Munkız mine'd-dalâl*'deki geniş anlatısıyla örtüşür; ne var ki, eserde böyle bir olgudan bahsedilmiş değildir.³⁹

SONUÇ

el-Ğazâlî veya el-Ğazzâlî, pek muhtemeldir ki, Tus-Taberânî olan bu aile üyeleri tarafından, âlimimizden önceki en az üç ya da dört kuşaktan beri kullanılan bir *nisbe* idi. Durum bu ise, âlimimizin babasının yün eğiriciliği ile uğraştığına yönelik bir varsayım için hiçbir sebep yok demektir. Bu *nisbenin* ilk olarak neye izafe edildiğini belirlemek imkânsızdır. Belki, bizim el-Ğazâlî'mizin kendisi de onun kökenini bilmemektedir. Ailenin bizzat kendisinin 'el-Ğazâlî'yi tercih ettiğine dair bazı işaretler olduğu görülürken; çift z, kökeni gizemle perdelenmiş isme anlam kazandırmak için dilbilimcilerin bir teşebbüsü gibi görünmektedir. O dönemin en yetenekli tarihçileri olan İbn Hâlikân, ez-Zehebî ve eş-Şafedî, sorunun çözümlenemeyeceğini anlamış ve kararsız kalmışlardır: *Allâhu a'lem*.

Watt'ın *difficilior lectio potius* ilkesini devreye sokması, tek bir açıklamaya, yani kendisinin benimsemediğine bağlılığı içermektedir. Watt, ğazzâl kelimesi üzerinden yapılan açıklamanın, Ğazâle köyü üzerinden yapılan açıklamadan daha makul olduğunu varsayar; ki böylece biz ikinciye kabul etmek zorunda kalalım. Ancak, Müslüman tarihçilerin tartışmaları ışığında, ben iki alternatiften hangisinin zıddına göre daha muhtemel olduğuna hâlâ ikna olmuş değilim. Yine de, Watt gibi ben de, el-Ğazâlî'yi tek z ile yazmamız gerektiğini ileri sürüyorum.

'el-Ğazâlî' yazımına uymak, birisinin; 'Ğazâle' isimli yer üzerinden yapılan açıklamayı, ismi yün eğiricisi ile ilişkilendiren açıklamaya tercih ettiğine dair bir işaret olarak görülmemelidir. İsmi kökenine ilişkin daha iyi bir kanıt bulunmadığı müddetçe durum, tıpkı Ockham'ın usturasındaki gibidir: her iki yazım eşit derecede mümkün olduğu için çekimser kalmalı ve emek, mürekkep ve kâğıt tasarrufu sağlayan *el-Ğazâlî* yazımını kullanmalıyız.

³⁹ Krş. Watt, *Muslim Intellectual*, s. 182.